

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imágó Egyesület online folyóirata
Imágó online.
Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.
www.imagoegyesulet.hu
szerkesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:
SD

Tanulmány

BERKOVITS BALÁZS

A TÁRSADALMI KONSTRUKCIONIZMUS MINT A PSZI-TUDOMÁNYOK BÍRÁLATA

AZ „ENYHE ÉRTELMI FOGYATÉKOSSÁG” ESETE*

Vajon mit kezd a szociológiai elemzés a pszichiátria vagy a gyógypedagógia kategóriáival? S különösen mit kezd akkor, amikor nem arra kíváncsi, hogy hogyan válik valaki pszichiátriai kezeltté, deviánssá vagy értelmi fogyatékosná valamely eleve meglévő vagy szerzett hátránya vagy betegsége folytán, hanem arra, hogy hogyan születnek ezek a besorolások? Azaz, ha nem veszi evidensnek a kategóriák létét, azt, ahogyan a pszichiátria és/vagy a gyógypedagógia definiálja és létrehozza őket, sem pedig a kategorizációs eljárásokat? A társadalomtudományokban az olyan tudományok elemzéséhez, mint például a pszichológia, a pszichiátria, a gyógypedagógia stb., amelyeknek jelentős szerepük lehet az individuumok szabályozásában, átalakításában és alávetésében, társul egyfajta különös kritikai figyelem. Nem véletlen, hogy kedvelt elemzési tárgyát képezték megannyi megközelítésnek, az antipszichiátriától a kritikai szociológián át a Foucault-i genealógiáig, hiszen, úgy tűnik, ezen – hatalmi gyakorlatokkal összefonódott – tudományok működésének megértése különös tételt bír. Mégpedig azért, mivel az úgynevezett pszi-tudományok a társadalom minden szférájában meghatározó szereppel bírnak, s már több mint egy évszázada az elmeegógyintézet falain illetve a klasszikus klinikumon kívül is tevékenykednek.^[1] Megjelennek az igazságszolgáltatásban illetve a börtönben, jelentős szerepük lesz az iskolában, de a szexualitás illetve a család szabályozásában is, s beépülnek a kormányzás technológiáiba.^[2]

Ha most a kritikai szociológiánál, illetve egyik változatánál, a társadalmi konstrukcionista elemzésnél maradunk, akkor az effajta elemzéseknek egyrészt szociológiai módon kell leírniuk a pszi-tudományok kategóriáinak keletkezését, valamint azt a folyamatot, ahogyan az egyének a kategóriákba sorolódnak; másrészt –minthogy a kritikai szociológia nem titkolt módon nem csak azért elemez bizonyos társadalmi jelenségeket, hogy ráleljen a mechanizmusokra – kritikával is kell illetnie e kategóriákat. Azaz, végső soron a kritikai szociológiának az a kérdése, hogy hogyan lehetséges a pszichológia, pszichiátria, gyógypedagógia szociológiai kritikája. Ez ugyanakkor igen nehéz kérdés, minthogy nem könnyű eldönteni, a kritikát már az elemzés tartalmazza-e, az elemzésből következik-e, avagy az elemzéshez képest valamely külső normatív megítélésből származik? Vagyis, mi a kritika helye, s mi lehet az alapja? A probléma, mint majd látni fogjuk, leginkább az lesz, hogy minden látszat ellenére a kritikai megközelítésekről általában elmondható, hogy külső perspektívához kötődnek, nem következnek a tulajdonképpeni elemzésekből, s ezért végső soron önkényesek – s ez még a társadalmi konstrukcionista elemzéseknél is így van, pedig

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imágó Egyesület online folyóirata

Imágó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

esetükben ez korántsem egyértelmű első látásra.

Ezért most azt vizsgálom tudományfilozófiai megközelítésben s egyúttal a tudományantropológia belátásaira támaszkodva, hogy a társadalmi konstrukcionizmus illetve a kritikai szociológia hogyan viszonyul a pszi-tudományok által alkotott egyik kategóriához, az „enyhe értelmi fogyatékoság”[3] kategóriájához. Azért ezt a példát választom, mert ez különös jelentőségre tett szert a magyar kontextusban: az „enyhe értelmi fogyatékosnak” minősített gyerekek elkülönített nevelése bizonyos értelemben az egyenlőtlenségeket (újra)termelő iskola szimbólumává vált már a szocializmus időszakában is, majd a rendszerváltást követően is megmaradt ilyennek. A deszegregációt célul kitűző kormányzati intézkedések jelentős része a 2000-es évek elején szintén az „enyhe értelmi fogyatékosok” átminősítését célozta. Ilyen módon e kategória kitüntetett figyelemben részesült, s a gyógypedagógusok és szociológusok közötti jelentős vitákhoz, összecsapásokhoz vezetett.

Kérdésfeltevéseem tehát nem közvetlenül e kategória státuszára vonatkozik, hanem azt vizsgálom, hogy a kritikai szociológusok elemzése mennyiben koherens, illetve hogy képes-e kritizálni az „enyhe értelmi fogyatékoság” a gyógypedagógia által meghatározott kategóriáját – ami az eredeti szándéka. Azt fogom állítani, hogy nem koherens és nem képes, és pedig azért nem, mert az „enyhe értelmi fogyatékoság” kategóriáját végső soron episztemológiailag akarja kritizálni, valamint azért, mert ahhoz a hibás módszertani eljáráshoz fordul, amelyet Woolgar és Pawluch *ontological gerrymanderingnek* vagy „szelektív relativizmusnak” nevez.[4] Ezért nem csak a pszi-tudományok, jelen esetben a gyógypedagógia egyik kategóriáját, hanem egyúttal a vele vitatkozó különböző konstrukcionista megközelítéseket is vizsgálat tárgyává kell tenni. Ebben a vitában derülhet ki ugyanis az, hogy a különböző álláspontok hogyan közelednek az „enyhe értelmi fogyatékos” kategóriájához, hogyan alkotják meg azt, illetve, hogy képesek-e kritika tárgyává tenni. Ezt a vitát, valamint a belőle kirajzolódó tanulságokat példának tekintem a kritikai szociológia és a pszichológiai tudományok viszonyára általában véve is.

Igaz, Woolgarék nevezetes cikke általában foglalkozott a „társadalmi problémák” konstrukcionista elemzésével, illetve a címkézési elméletek problémáival, s nem kifejezetten a pszichológiai tudományok vagy a gyógypedagógia kategória alkotásával. Ugyanakkor az antipszichiátria, valamint Goffman[5], Scheff[6] stb. nyomán, illetve az elmebetegségek morális tartalmának analógiájára az „enyhe értelmi fogyatékos” is értelmezhető címkeként, valamely társadalmi probléma vagy deviancia felcímkézéseként. Ugyanis, ha a konstrukcionista érvelés tudományok közötti – a szociológia és a gyógypedagógia közötti – vitában jelentkezik, a problematika nem lesz különböző, csupán jóval komplikáltabbá válik. Ekkor a vita arra fut ki, hogy melyik tudománynak van privilegizált hozzáférése a valósághoz, amely jelen esetben az iskola valósága, illetve, hogy melyik tudja inkább meghatározni, mi „valójában” az „enyhe értelmi fogyatékos”. Annál is érdekesebb ez a problematika – túl a magyar kontextusban játszott meghatározó szerepén –, mint hogy maga a kórkép is a természet és a társadalom határán helyezkedik el valamiképp (legalábbis így tekintik), s ezért a tét a kritikai szociológiában pontosan az lesz, hogy miképp választhatók el benne a természeti és a társadalmi mozzanatok. Azaz, „valós” illetve „konstruált” ellentétpárja „természeti” és „társadalmi” ellentéteként fogalmazódik meg.[7]

A kritikai szociológia perspektívája

Az utóbbi időben a hagyományos kritikai szociológia pozícióját sokan és sokfelől megkérdőjelezték mind epizetemológiai, mind politikai értelemben. Elsősorban a pragmatikus szociológia, illetve a *science studies*-hoz és szűkebben a tudományantropológiához köthető megközelítések vitatták annak a lehetőségét, hogy a szociológiai elemzés egyfajta külső és felső perspektívából fogalmazódhasson meg, s hogy problémátlanul gyakorolhassa azt a kritikát, amit leginkább a „leleplezés” gyakorlatával jellemezhetünk.

A kritikai szociológia ilyen értelmű leghathatósabb bírálata Boltanski és Thévenot[8] nyomán bontakozott ki, akik elutasítják a leleplezést mint attitűdöt és módszert, valamint azt, hogy a kritikai szociológia önmagát tartsa az igaz valósághoz való hozzáférés kizárólagos letéteményesének. Ők úgy gondolják, hogy a kritikai társadalomtudomány ügye már a kezdet kezdetén félrecsúszott, ugyanis a felvilágosodásból kinövő társadalomtudományok eleve a leleplezés szándékát tartották leginkább szem előtt. Minthogy a szociológia nagyrészt a vallás szociológiájaként alakult ki, később is minden nem vallási tárgyat is a hiedelem és a reprezentáció fogalmkörében elemez, szimbolikus viszonyok összességéeként. Minden társadalmi gyakorlat a hiedelemben, mint illúzióban fogan tehát, azonban erről egyedül a kritikai szociológia hivatott tudósítani. Ez azzal jár, hogy a cselekvők gyakorlatainak az elemzése teljesen más lesz, sőt más természetű, mint maguknak a cselekvőknek az értelmezései, és egyúttal, mintha felette állna a cselekvők saját értelmezéseinek. E társadalomtudománynak nincs szüksége a cselekvők jóváhagyására sem, ellenkezőleg, ha értelmezéseinek az elemzettek ellenállnak, az – eme „klasszikus” paradigmában – csak a társadalomtudomány tudományos mivoltának igazolásaként tűnik fel, lényegében úgy, mint a pszichoanalitikus kezelés során az analitikus-páciens viszonyában[9]. Milyen típusú elemzéseket gyárt a Boltanski által kritizált „klasszikus” szociológia? A cselekvőket úgy tekinti, mint akik érdekeikből fakadóan az igazság leleplezéséhez folyamodnak, avagy – kifinomultabb

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imagó Egyesület online folyóirata

Imagó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

megközelítésben – talán maguk sem ismerik cselekvéseik igazságát.[10] E szociológia cselekvői tehát kettős módon cselekszenek: amit tesznek, az nem önmagában hordja jelentését, hanem valójában másvalamire utal, ami bevallhatatlan, nem tudott, avagy tudattalan. A társadalmi rend az illúzióra, a hiedelemre támaszkodik, amit a szociológusnak le kell lepleznie, a hozzátartozó érdekekkel egyetemben. Boltanski szerint a „klasszikus” szociológus eme beállítódása azon alapul, hogy önmagát radikálisan külső pozícióba helyezi, ahonnan – úgy vélheti – érdekmentesen beláthatja a cselekvők világát, s ráadásul egy tudományos eszközrendszer hitelesíti eljárásait.

Ha tehát a kritikai szociológia a leleplezés módján viszonyul a pszichológiai-pszichiátriai tudományokhoz is, akár csak bármilyen egyéb tárgyhöz, kérdés, hogy ezen tudományok mely jellegzetességei szolgálhatnának a kritika alapjául. Vajon lehet-e és érdemes-e őket azon az alapon bírálni, hogy nem eléggé (vagy egyáltalán nem) tudományosak? Hogy amit az emberi világból feltárni vélnek, az pusztán illúzió, illetve hogy, mikor individuumokat kategorizálnak, teljesen a külső, hatalmi-politikai érdekeknek alávetve működnek? Ha a kritikai szociológia így jár el, akkor egyrészt hivatkozik – igaz, burkoltan – valamifajta episztemológiai normára, amelyet reflektálatlanul elfogad, másrészt megközelítése teljes mértékben külsődleges marad az elemzendő tudományos gyakorlatokhoz képest, hiszen elsődrendű célja az adott tudományos gyakorlat leleplezése.

Ehhez az episztemológiai problematikához kapcsolódik az a számos kérdés, amely a kritikai szociológiával szemben a tudományantropológia oldaláról vetődött fel. Bruno Latour például úgy véli[11], a szociológiai megközelítések számára a tudomány elemzése feladta a leckét, hiszen kevésbé mutatkozott könnyű prédának, mint például a vallási reprezentációk, vagy bizonyos társadalmi csoportok mindennapi vélekedései. A tudomány ugyanis túlonkéntül racionálisnak bizonyult. Ezért bizonyos irányzatok le is mondtak arról, hogy magát a tudományos eredményeket is szociológiailag elemezzék, pontosan azért, mert nem tudták elképzelni, hogy az „objektívitásnak” is lehetnek szociológiai természetű okai. Ekkor - Merton nyomán - vagy a tudósok és tudós közösségek szociológiáját kezdték el művelni, vagy pedig csupán arra szorítkoztak, hogy csak a tudományos tévedéseket elemezzék szociológiailag, s sohasem az érvényes eredményeket. Ezáltal a „racionalitás” mintegy megmenekült a szociológiai elemzéstől, hiszen *a priori* módon kivonták az elemzés lehetséges tárgyai közül. Ezzel szemben (többek között Latour nyomán és mellett) létrejöttek azok a tudás- és tudományozó szociológiai megközelítések, amelyeket a *science studies* megnevezés alatt foglalhatunk össze, s amelyek már nem riadtak vissza a racionalitás szociológiai vizsgálatától sem, vagyis amelyek a szociológiai összefüggések feltárását, a konstrukció mozzanatait nem az eredmények cáfolatára használták fel. Csakhogy, tehetnénk hozzá, ez a változás elsősorban a természettudományok vizsgálatának a terepén zajlott le, s kevésbé érintette az emberrel foglalkozó tudományokat, például a pszichiátria vagy a gyógypedagógia vizsgálatát.

Ezen tudományok esetében a szociológiai megközelítések továbbra is úgy jártak el, hogy ha valamiről kimutatták, „konstrukció”, az egyet jelentett az irracionális és tudománytalan mivolt bebizonyításával. Vagyis – Latour elemzését követve – azt mondhatjuk, hogy ezen konstrukcionista megközelítésekben a konstrukció egyszerre vált konstitutív mozzanattá és a kritika helyévé is, de éppen ezért az „érvényes” eredményekre nem volt vonatkoztatható, hiszen az objektívitás definíció szerint nem alapulhat a konstrukción. Ugyanakkor a kritikát

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imágó Egyesület online folyóirata

Imágó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

ez túlon túl mechanikussá és magától értetődővé tette[12], s nem volt szükség a tudományos gyakorlatok közelebbi vizsgálatára.

Ezen szociológia szerint tehát amikor egy tudomány esetében kimutatjuk a társadalmi oksággal való összefüggést, az egyúttal azt is jelenti, hogy episztemológiai hiányosságokra mutatunk rá. Vagyis mindazt, ami hagyományosan jellemezte a természettudományok szociológiáját (de ma már nem igazán jellemzi), magáévá tette az emberrel foglalkozó (különösen pszichológiai) tudományok kritikai szociológiája, pontosabban nem követte a természettudományok antropológiájának belátásait. Ez a kritikai szociológia ugyanis úgy jár el, mintha figyelmen kívül hagyhatná a tudományszociológia Bloor-féle „erős programját”[13], s leginkább annak szimmetria-tételét, amely nem csak a tudományos tévedésekre, hanem a tudományos eredményekre is alkalmazandónak tartja a szociológiai elemzést. Ahogy eltekint attól is, hogy akár csak megfontolja a tudományantropológia, a „science studies” módszereit, amelyek a tudományt és eredményeit keletkezésükben vizsgálják, s például nem tesznek *a priori* különbséget a „természeti” és a „társadalmi” komponensek között, s nem gondolják úgy, hogy a „társadalmi” okság valamely olyan mozzanat volna, amely csökkenti a szóban forgó besorolás tudományosságát, míg a „természeti” felfedése jelentené a jelenség valódi megértését, s fel nem fedése vagy felfedésének lehetetlensége pedig a kritika helyét.[14] A pszichológiai tudományok szociológiai megközelítésében ugyanis – mint azt a konkrét példából látni fogjuk – a „természeti” komponens metafizikus előfeltevésként él tovább, hiszen ez a típusú elemzés lemond arról (mint valami szociológián kívülről), hogy vele érdemben foglalkozzék. Ez az eljárás viszont kétségessé teszi elemzésének értékét és megkérdőjelezhetővé kritikáját.

Vagyis ebben a megközelítésben a pszichológiai tudományokkal szemben megfogalmazott kritikát támogatják azok az eljárások, amelyek kétségesnek tekintett manipulációkat, hiányosnak vélt kapcsolódásokat, hatalmi érdekek által befolyásolt besorolásokat tárnak föl, tehát azokat a gyakorlatokat, amelyek mögött társadalmi okságot vélnek felfedezni. A pszichológiai tudományok elemzésében ez a típusú szociológiai megközelítés azért lehet vonzó – tehetjük hozzá –, mert *általán könnyebbé válik egy normatív pozíció elfoglalása, legtöbbször egy realista igazságkritérium elfogadása révén*, azaz annak elfogadása révén, hogy van egy eleve létező és meghatározott módon strukturált valóság, amelyet a tudománynak – amennyiben megfelelően működik, s nem térítik el a társadalmi hatások – csak napvilágra kell hoznia. E szociológiai megközelítés szerint ugyanis mindazok a hatások, amelyek a társadalmi kontextusból erednek, a tudományt tévedésre készítetik, és megfordítva, az „érvényes eredmények” nem szorulnak kauzális magyarázatra. S valóban, a pszi-tudományok elemzését illetően, amint elhagyjuk a „tévedés szociológiájának” terepét, egyfajta relativizmusba eshetünk, amelynek következtében kétségessé válhat ezen tudományok kritikai értékelése például társadalmi hatásukat illetően. Ezért a konstrukcionizmus Latour által megfogalmazott tudományantropológiai bírálata, miközben jó érveket hoz fel amellet, hogy miért kérdőjelezhető meg a szociológiai-konstrukcionista kritika, jobbra homályban hagyja, hogy akkor hogyan lehetséges mégis a kritika, sőt néha egyenesen lemond róla.[15] Csakhogy akik a kritikáról a tudományantropológia révén lemondanak, azért tehetik meg ezt könnyen, mert elsősorban a természettudományokkal foglalkoznak, nem pedig emberi kategóriákat alkotó tudományokkal. A természettudományok elemzésénél ezen esetleges relativizmus – legalábbis a saját szempontjukból – nem jelenthetett problémát, azoknál a

tudományoknál azonban, amelyeknek az entitásai emberi kategóriák, ez nagyon is problematikus. A pszichológiai tudományok esetén nem érdemes lemondani a kritikáról, hiszen ezek meghatározzák az individuumok szubjektívációjának módjait illetve kategorizáltak társadalmi sorsát. Vagyis, hogy elszakadhassunk az inkohérens kritika avagy kritikátlan tudományos elemzés alternatívájától, egyszerre kell rákérdeznünk arra, hogy mi a pszi-tudományok és mi az őket bíráló kritikai szociológia/társadalmi konstrukcionizmus státusza.

Címkézési elméletek és szelektív relativizmus

Mielőtt rátérnénk az „enyhe értelmi fogyatékoságot” érintő konkrét vitára, érdemes egy kitérőt tenni azzal kapcsolatban, hogy hogyan alakult a társadalmi problémákkal foglalkozó konstrukcionista megközelítések viszonya az általuk vizsgált jelenségekhez. Ez a viszony arról is számot ad, hogy mit tekintettek a kritika helyének: azt az esetlegesen kimutatható objektív állapotot, ami a (részben vagy egészben) konstruálnak tekintett címke/diagnózis mögött van, vagy pedig azt a társadalmi folyamatot, amelyről kikutatható, hogy kizárólag a saját logikáját követve hozza létre a diagnózist, anélkül, hogy az alapjául szolgálna bármiféle valós jelenség. A címkézési elméletek dilemmái valójában teljesen analógok azokkal a dilemmákkal, amelyek az „enyhe értelmi fogyatékoság” magyarországi szociológiai kritikáiban is felmerülnek.

A társadalmi problémákkal és a devianciával foglalkozó szociológiai irodalomban már az ötvenes, de leginkább a hatvanas évektől megjelent a társadalmi konstruktivista megközelítés – Edwin Lemert[16], John Kitsuse[17], Howard Becker[18] és mások műveiben. Az objektivista és funkcionalista megközelítésekkel szemben, amelyek az objektívnek tekintett „társadalmi patológiákra” koncentráltak, a konstrukcionisták – például a címkézési elmélet hívei – az esetlegesen valós devianciát zárójelbe tették, vagy kevésbé hangsúlyos módon foglalkoztak vele, mivel leginkább a társadalmi kontroll intézményei érdekelték őket. Nem a megjelölés előtti társadalmi viselkedésekkel, hanem azokkal az intézményekkel illetve egyénekké foglalkoztak, akik e viselkedéseket problémaként észlelték és ekképp is határozták meg. Eszerint adott viselkedésre adott *reakciók* hozzák létre a devianciát, amikor is a reakciót kiváltó viselkedések zárójelbe kerülnek. Vagyis ezen szerzők többsége nem akart kijelentéseket tenni a deviancia objektív valóságát illetően, mivel szerintük a társadalmi kontroll intézményei bizonyos normák alapján hozzák létre a megnevezést, címkét, illetve ezen keresztül a megnevezett népeiséget – ezzel a megjelöléssel kell azután megbirkóznia a megjelölt csoportnak (ezt jelöli például Howard Beckernél illetve Erving Goffmannál[19] a *moral career* fogalma). Ez pedig végső soron azt jelenti, hogy a deviáns címke nem igazolt vagy igazolható, de nem is igazolandó, ami a tulajdonítás illeszkedését illeti a megnevezett viselkedéshez. Ezért a címkét „tulajdonítottnak” (*putative*) nevezik, vagyis nem lényeges, hogy van-e valami alapja.

Azonban nem lehetett zökkenőmentes a létező patológiákról való beszéd felfüggesztése, hiszen ez olyan önkorlátozással járt, amelyet a szociológia mint valóságtudomány nem képviselhetett koherens módon: miért kellene tiltani a „valós devianciáról” való beszédet? Hiszen egy ilyen álláspont valamifajta idealizmushoz, a jelenségek elvalótlanításához vezet, s nem is bír megfelelő elméleti tisztasággal.[20] Ha ráadásul „tulajdonított” definícióról

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imágó Egyesület online folyóirata

Imágó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

beszélnek, visszacsempésződik valamifajta sejtelem, hogy mihez képest is tulajdonított az adott tulajdonság, illetve, mintha a szociológus tudná, hogyan is néz ki ez a valóság. Holott Kitsuse és Spector pontosan azért bírálta Lemertet, a címkézési elmélet egy korai képviselőjét, mert a valós devianciát, amit empirikusan mérhetőnek gondolt, mégis csak kontroll változóként használta, miközben szerintük erről a szociológus elvben nem tehetne kijelentéseket: a szociológus kérdése ugyanis nem az, hogy a viselkedéseket hogyan generálja a társadalmi struktúra, hanem, hogy ezeket hogyan és miért észlelik társadalmi problémaként.[21] Azaz a deviancia definíciója mindig értékítéletet tartalmaz, s ezért nincsen önmagában vizsgálható, „objektív” oldala: a viselkedések önmagukban, még minden értékítélet előtt, nem tekinthetők problémaként. Ezzel szemben Lemert szerint bizonyos viselkedések, mint normától eltérőek, önmagukban is lehetnek deviánsak, s ezeket a normalitás statisztikai standardjaihoz, illetve a társadalmi rendszerek alapvető jegyeinek tekintett normatív standardokhoz képest lehet meghatározni: ez az „elsődleges deviancia”. A szociológus ezen normákat veheti alapul, hogy a viselkedéseket meghatározhassa és osztályozhassa. A társadalmi reakció pedig ezen viselkedésekre adott reakció, amely a „másodlagos devianciát” hozza létre.

Azonban, ha a szociológus „valós devianciáról” beszél, felmerül az a probléma, hogy pusztán csak az eleve létező társadalmi normákat fogadja el és érvényesíti, sőt, hogy részt is vesz a problémák definiálásának folyamatában, ugyanúgy, mint bármelyik másik társadalmi cselekvő. Így azután egyrészt visszatalál a „társadalmi patológiákkal” operáló megközelítésmóddhoz, amelytől pedig megszabadulni szeretett volna, másrészt maga is érdekeltté válik e patológiák meghatározásában.[22]

Ezért a deviancia konstrukcionista szociológiai végül egyfajta harmadik, „kompromisszumos” álláspont felé tájékozódtak, amely nem akarja a devianciát a „tulajdonítással” azonosítani, de nem is akar annak definiálásában részt venni. Ezért elfogadták, hogy általános értelemben van olyan, hogy deviancia, de csak hallgatólagosan utaltak rá, mint kontroll változóra, valójában nem vizsgálták. Az elemzéseiket a konkrét esetben pedig csak addig végezték, ameddig az adott címkével kapcsolatban azt a benyomást kelthették, hogy az nem igazolt. Azaz végül is különbséget tettek igazolt és nem igazolt definíciók között, de minden esetben a nem igazolt definíciót, azaz a deviancia konstruált mivoltát hangsúlyozták. *Ez kettős haszonnal járt: egyrészt nem kellett tagadni az objektív deviancia létét valamiféle általános értelemben (ami túlságosan elvalótlanítaná a tárgyat), másrészt kritikát lehetett gyakorolni a társadalmi kontroll intézményei felett: jogosulatlanul konstruálják a devianciát.* Ugyanis, ha csak a tulajdonítást írják le, akkor maga a jelenség elveszti valós kontúrjait, és ráadásul a kritika is elvész, így viszont a jelenség és a kritika is megőrződhet, igaz, csak egy nagyon is kétértelmű és inkohérens eljárás révén.

A címkézési elmélet képviselőinek végül is szükségük volt valami olyasmire, amire a kritika alapozódhat, annak érdekében, hogy megkérdőjelezhessék azt a definíciót, amelyet a deviánsnak nevezett viselkedéseknek általában adnak, azaz a deviáns címkét. E kritikai pozíció kialakítására többféle stratégia is adódott. Olyan kínálkozó témák elemzése, mint elmebetegség, fiatalkori bűnözés, stb., amelyek esetén a definíciók eleve igen homályosak. Például Scheff szerint a pszichiátriában a páciens társadalmi jellegzetességei határozzák meg a társadalmi reakció hevességét, függetlenül pszichológiai állapotától.[23] Goffmannál pedig az

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imágó Egyesület online folyóirata

Imágó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

intézmény jellegzetességeinek betudható viselkedés és a vélelmezett pszichiátriai betegség jellegzetességei nem elkülöníthetők egymástól. A valós állapottal kapcsolatban, vagyis hogy mi szolgálhat a deviáns címke alapjául, nem vizsgáldtunk, mégis, hallgatólagosan támaszkodtak rá (bár Goffman esetében ez korántsem egyértelmű[24]). S létezik az a retorikai stratégia is, amelynek révén azt sejtetik, hogy a címkének (mint „vélelmezett tulajdonságnak”) nincsen valóságos alapja, nem igazolható. Ha ugyanis a megnevezést tulajdonítottunk, vélelmezettnek gondoljuk, az eleve azt implikálja, nem igaz, a valóságban nincsen alapja. A probléma viszont pont ekkor áll elő: mi az a valóság, amelyre lehet hivatkozni, ha már egyszer zárójelbe lett téve, illetve nem lett szociológiai módon elemezve?

Visszacsempészik tehát a deviáns viselkedés valóságát, de még annak felcímkézése megnevezése, értékelése előtt, mint azt a „nyers valóságot”, amely elkülöníthető volna megnevezésétől. Woolgar és Pawluch ezt nevezik „*ontological gerrymandering*”-nek[25], azaz olyan ontológiai manipulációnak, amely a kritika érdekében a definíciók státuszát elbizonytalanítja, azáltal, hogy hallgatólagosan egy igazabb valóságra hivatkozik, amelyet valójában nem is vizsgál. *Azaz a szociológus megnevezései nem esnek a címkézés fogalma alá, hanem úgy tesznek, mintha azt állapítanák meg, hogy mi az, ami van, jóllehet hogy mi van, azt a szociológus nem vizsgálhatta, hiszen az objektívnek tekintett valóság vizsgálatát eleve kizárta.*

A kritika igénye és a hozzátartozó eljárás tehát ellentmondásba került az eredeti szándékkal, vagyis azzal, hogy magával a címkézett viselkedéssel ne foglalkozzanak, illetve, hogy mindenféle címkét konstruálnak tekintsenek. *Ha ugyanis a definíciók pusztán tulajdonítások, ugyanakkor igazolhatatlanok is, akkor egy ellentmondásos elméleti megfogalmazással állunk szemben, mert valamiféle eleve létező, a címke előtti valóságra kell hivatkozni, amelynek ontológiai státuszát adottnak veszik.*

Hogyan jár el a konstrukcionista magyarázat Woolgar és Pawluch szerint? A kutatók olyan társadalmi jelenségeket illetve viselkedéseket elemeznek, mint például a gyerekverés, a homoszexualitás, a marijuána fogyasztás stb., amelyeket állandónak tételeznek, majd azokat a változó társadalmi reakciókat taglalják, amelyeket ezen viselkedésekre adnak az intézmények. Mivel magukat az állapotokat, körülményeket, viselkedéseket hallgatólagosan konstansnak veszik, ezért az állapotok definíciójának változásai nem fakadhatnak belőlük. Azaz létezik egy adott állapotot illető realista előfeltevés, míg ezzel szemben a meghatározásokban beálló változás kizárólag a definiáló szakemberek művének, illetve az ő helyzetükben beállt társadalmi- történelmi változások függvényének tetszik.

Pl. Stephen Pfohl szerint[26] a gyermekek bántalmazása történelmi állandó, csak nem mindig, minden társadalmi kontextusban szúr szemet. Bizonyos társadalmi érdekek miatt válik témává, ilyen módon „feltalálják”. Létezik tehát egy objektív állapot: a gyermekek megverése korszakokat átívelően, de a „gyermekek elleni erőszak”, a szubjektív, értékelő megnevezés csak a huszadik század közepétől létezik. Kitalálták a bántalmazott gyermek szindrómáját, azaz orvosi meghatározást nyert. Pfohl-nak tehát az a kérdése, miért nem alkalmazták korábban a megnevezést. Csakhogy amit objektív állapotnak tart, az nem az, hiszen valaminek a segítségével azt is fel kellett fedezni, illetve a szerző definiálta ekképp. A konstrukcionista érvek tehát nem képesek betölteni a relativista programot: minduntalan visszaesnek a realizmusba. Ráadásul a „valóságot”, mint e realizmus alapját, maga a szociológus határozza

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imagó Egyesület online folyóirata

Imagó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

meg, azaz konstruálja (anélkül, hogy vizsgálná), tehát az végső soron mégsem esik a társadalmi konstrukció fogalma alá. Mint majd kiderül, ugyanezt figyelhetjük meg az „értelmi fogyatékoság” címkéjével kapcsolatban is, csak ott esetenként az igaznak tekintett definíció megalkotását egy ideálisnak tekintett tudomány körébe utalják.

De vajon lehetséges-e a jelenségek olyan leírása, amely független ontológiai státuszuktól? – kérdezi Woolgar és Pawluch. Avagy minden leírásnak kell objektív elemet tartalmaznia? S ha nincs objektív elem, vajon lehetséges-e a kritika? A kérdés tehát, immár Woolgarék cikkétől függetlenül is, az, hogy hogyan lehetne a kritikát explicit norma nélkül végrehajtani, úgy, hogy ne kelljen hozzá elfoglalni egy esetlegesnek tűnő episztemológiai álláspontot?

Vita az „enyhe értelmi fogyatékoságról” [27]

A továbbiakban a szociológia és a gyógypedagógia az enyhe értelmi fogyatékoságról szóló vitáját elemezve fogom e kérdéseket vizsgálni. Ekkor a „valós avagy konstruált” ellentétpárja úgy módosul, hogy „természettől fogva adott – társadalmilag konstruált” ellentétpárjává válik, amikor is feltételezik, az értelmi fogyatékoság állandó, csak mindig máshogy határozták meg, de mindig rosszul, mégpedig a társadalmi hatások miatt...

A kritikai szociológia kérdése, hogy hogyan születnek a besorolások, hiszen az mindenki számára evidensnek tűnik, hogy nem véletlenszerűen sorolódnak be az individuumok az „enyhe értelmi fogyatékos” kategóriába, de az is, hogy társadalmilag jellemezhetőek azok a gyerekek, akik fogyatékos címkét kapnak. Vagyis a szociológusok abban egyetértenek, hogy az egyén szintje feletti ismérvek határozzák meg a besorolást. Abban viszont eltérnek, hogy mit gondolnak az enyhe értelmi fogyatékoságról, mint kategóriáról. Két karakteres stratégia látszik kirajzolódni a magyar kritikai szociológiában a gyógypedagógiával szemben. Mindkettő azt gondolja, az értelmi fogyatékoság konstrukció, ugyanakkor mindkettőt jellemzi az ontológiai manipuláció (*ontological gerrymandering*) is, valamint az, hogy a gyógypedagógiát episztemológiailag akarják bírálni. Az első megközelítés úgy véli, hogy az enyhe értelmi fogyatékoságnak organikus eredetű tünetcsoportot kellene jelölnie, azonban, ehhez képest, a kategóriákba sorolt gyerekek jellemzően alacsony társadalmi származásúak. Vagyis a besorolás nem „objektív”, mert befolyásolja az iskola mint intézmény illetve a besorolás szakértői: társadalmi és nem természeti okból sorolhatnak be a kategóriába, azaz a fogyatékoság konstrukció. Kritikai mozzanatként áll elő tehát a társadalmi és a természeti okok megkülönböztetésének követelése, és ezzel együtt a gyógypedagógiát is pellengérré állítják, hiszen ezeket az aspektusokat összezavarja. A gyógypedagógia által születik meg ugyanis a fogyatékoság konstrukciója, azaz az „álfogyatékoság” problémája. Az „álfogyatékoság” problémáját szem előtt tartó megközelítés tulajdonképpen nem is az (organikusan értett) fogyatékoság létét vonja kétségbe, hanem a jelenlegi gyógypedagógia által adott nem megfelelő definícióját, amely megakadályozza, hogy valódi mivoltában megismerhetővé váljon. [28] (Mint láthattuk, a címkézési elméletek ugyancsak nem vonták kétségbe, hogy általános értelemben létezhetnek devianciák, sőt, ezekre hivatkozhattak is annak érdekében, hogy az általuk vizsgált deviancia-konstrukciót kritikával illethessék.) A „valódi”, organikus eredetű fogyatékoságokat csak egy – e szociológia intenciói szerint – átalakított gyógypedagógia elemezhetné joggal, amely megszabadul a káros társadalmi hatásoktól. Ám azt, hogy ez a reménybeli gyógypedagógia vajon miként állítja elő a fogyatékos

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imagó Egyesület online folyóirata

Imagó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szerkesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

kategóriáját, ez a megközelítés nem elemzi. Nem beszélve arról, hogy e majdani gyógypedagógiának ehhez a valósághoz vajon hogyan lesz hozzájárása? *Paradox módon a kritikai mozzanat, azaz a realista pozíció egy olyan valóság körébe lesz utalva, amely egy „valódi” és nem megkérdőjelezhető természettudomány által meghatározott.* Ez a természettudomány persze még nem létezik, mert áldozatul esett a társadalmi érdekeknek s a hatalmi viszonyoknak. (A címkézési elméletek szintén lemondtak az általuk hivatkozott valóság empirikus vizsgálatáról.) Ezért ezen szociológia, a természettudomány bírálatát adva, burkoltan mégis csak a természettudományos kritériumok érvényesítését célozza: ha a természettudomány megfelelően működne, akkor az „eleve létező értelmi fogyatékos” felfedhetővé válna, s minden tudománytalan címkézés helyére állhatna.

Egy másik típusú kritikai megközelítés^[29] az organikus eredet lehetőségét is tagadja, mégsem tételezi a társadalmi és természeti okok szétválaszthatatlanságát. *Hiszen az, hogy nem beszélhetünk természeti okról az értelmi fogyatékosok esetében, nem jelent mást, mint hogy a természeti ok helye üresen marad, de továbbra is normaként szolgál.*^[30] E megközelítés szerint az „enyhe értelmi fogyatékos” kategória tudománytalan, még hozzá azért, mert természettudományos módon nem definiálható, s fogalma pusztán társadalmi konstrukció, hiszen csupán a hátrányos társadalmi helyzet lefordítása a gyógypedagógia patológizáló nyelvezetére. Ezek szerint ha azokat, akik ebbe a kategóriába vannak besorolva, alaposan megvizsgálánk, azt látnánk, hogy a kategóriát teljes egészében kimeríti a szociológiai tartalom. Vagyis, fogyatékosok nem léteznek, pusztán olyan egyének vannak, akiket társadalmi hovatartozásuk, hátrányaik következtében az iskola és a benne működő tudományok az osztályozásaikon keresztül fogyatékosként hoznak létre. Avagy, e magyarázat a eseteként az is mondható, hogy a kategorizált populációnak nincs olyan jellegzetessége, amely indokolhatná a fogyatékosként való besorolást, mivel e jegyek nem lényegiek. Az osztályozás ezek szerint fiktív, azaz teljes egészében illegitim; s arra gyanakodhatunk, hogy háttérben a kategorizálók társadalmi jellegzetességei, erőviszonyai, érdekei állnak – például az, hogy a „nehezen kezelhető” gyerekeket eltávolítsák a normál osztályokból.

A kritikai megközelítés híveinek magyarázata kétféleképpen értelmezhető. Egyfelől elgondolásuk érthető úgy, hogy az értelmi fogyatékosok csupán társadalmi konstrukció. De vajon akkor az állításuk azt is tartalmazza-e, hogy a fogyatékosok kizárólag *társadalmi* (tehát nem természeti) értelemben léteznek, vagyis, hogy tisztán felismerhető társadalmi jegyekhez kapcsolódik (pl. szegénység, „alulszocializáltság”, stb.)? Avagy elképzelésük szerint ez a kategória egyáltalán nem is létezik, minthogy *kizárólag* társadalmi létezéssel bír, vagyis fiktív és mesterséges, s mint ilyen, a kategorizációs intézmények találmánya? Előfeltevéseit – és azok következményeit – illetően, a társadalmi magyarázat gyakran tartja fenn ezt a többértelműséget, azaz az ontológiai manipulációhoz folyamodik, feltehetőleg abból a célból, hogy kritikaivá válhasson. E megközelítésekben a kritika helye ugyanis a társadalmi okok és a természeti okok közötti megkülönböztetés, amelyeket a gyógypedagógia illegitim módon összekever – s pontosan ezen összekeverést kell kritizálni.

Látható, e kritikák szerint a gyógypedagógia „tudománytalan”, mivel nem felfedezi, hanem konstruálja tárgyait, míg e konstrukciókat valós entitásokként, esetleg természeti fajtákként kezeli. Ezek az elemzések minden esetben a gyógypedagógia episztemológiailag kétséges mivoltát akarják bemutatni és leleplezni, illetve azt, ahogyan az általa létrehozott és adottnak

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imágó Egyesület online folyóirata
Imágó online:
Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.
www.imagoegyesulet.hu
szerkesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:
SD

vett kategóriák a társadalom bizonyos privilegizált csoportjai számára politikailag felhasználhatóvá válnak. A gyógypedagógia és a pszichiátia-pszichológia, és különösen társadalmi hatásaik értékelése a kritikai szociológiában és a társadalmi konstrukcionista megközelítésekben ugyanis attól függ, hogy miként értékelik tárgyaik mibenlétét, ezért ez mindig – ontológiai manipulációra alapozódó – episztemológiai kritikaként értelmeződik.

A természeti és társadalmi folyamatok – ezen episztemológiai kritika értelmében – megkülönböztethetőek maradnak, hiába vannak egyszerre jelen, és szövik át- meg át egymást. Ennek megfelelően szigorú különbséget lehetne tenni a pszi-tudományok entitásait felépítő kétfajta komponens – egy természettudományos és egy társadalomtudományos komponens – között. Az előbbi valami állandó és eleve létező tulajdonságra utalna, az utóbbi pedig valamifajta kiküszöbölhető esetlegességre, zavaró tényezőre, társadalmi érdekre, ideologikus konstrukcióra vonatkozna. E komponensek csak a hibás diagnosztikában fonódnak össze, s ezért az objektivitás érdekében különválasztandók. E különválasztást követően pedig végtelen vita nyitható arról, hogy vajon az „értelmi fogyatékoság” mögött mindig van-e organikus ok, vagy pedig társadalmilag, a neveltetés során is kialakulhat az „igazi fogyatékoság”. Avagy aki szociálisan hátrányos helyzetű, legfeljebb csak álfogyatékos lehet.

Ugyanakkor ezekben a szociológiai bírálatokban a „társadalmi” komponens szert tehet egyfelől a torzítás, másfelől a fikció státuszára is, de az egyetlen igaz valósággá is válhat. Az elemzett pszi-tudomány keretein belül a „társadalmi” a „fiktív” szinonimájává válik, míg a tudományon kívül a társadalom válik az igazi valósággá, amely mindent magába foglal, s így a tudományt is. A „társadalmi” komponens e mindig változó jellege jelenti az ontológiai manipulációt. Arról ugyanis nem esik szó, hogy a pszi-tudomány maga hogyan és milyen értelemben járul hozzá a valóság konstrukciójához. E bírálók azt gondolják, hogy a sokféle megnevezés alatt ugyanarról az elvben objektív módon meghatározható jelenségről van szó, illetve ennek sokfajta, történetileg változó percepciójáról és konstrukciójáról. Pedig ahelyett, hogy ezt az objektív módon meghatározhatónak elgondolt jelenséget – mint eredendőt – mindig máshogyan elfedő diskurzust problematizálnák, *inkább azt kellene kimutatniuk, hogy van tárgy és fogalma között kölcsönhatás, amikor is maga az alapul szolgálónak gondolt jelenség is alakul a definíció következtében. Azaz a társadalmi definíciók se nem fikciók, se nem felfedezések.*[31]

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imágó Egyesület online folyóirata

Imágó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

S itt szembe találjuk magunkat a Bruno Latour által azonosított paradoxonnal: a társadalmi konstrukcionista magyarázatokban a társadalom hol transzcendensként, hol immanensként jelenik meg^[32]. Ha a társadalom transzcendens, úgy mindenre magyarázatot adhat, még a „természetinek” tekintett jelenségekre is, de ezáltal maga a – hihetetlenül erős kauzális hatással felruházott – társadalom válik kvázi-természetűvé, a végső magyarázó tényezővé, vagyis a végső és egyetlen igaz valósággá. Ezzel szemben, ha a társadalom immanens, akkor a magyarázatokban csupán elhanyagolható tényező lesz, abban az értelemben, hogy a valóságra gyakorolt hatását „mesterségesnek” tekintik: minden, ami általa jön létre, kritizálандóvá válik, minthogy kitalált, konstruált, hamis, s így végső soron semmis. Vagyis az ontológiai manipuláció ezekben az elemzésekben két irányban is megvalósul: egyszer a természettudomány, másszor a társadalomtudomány lesz az igaz valóság meghatározásának letéteményese, a realizmusba való visszaesés helye, túl minden konstrukción...

Mindebből azonban az is következik, hogy az „álfogyatékoság szociológiájának” egyszerre kellene az osztályozást, a besorolást elemeznie, illetve számot adnia a besorolt populáció objektív tulajdonságairól, a pszi-tudományok és az intézmények osztályozásaitól függetleníthető módon. Tehát egyrészt konstatálnia kell, hogy az intézmények osztályozása nem pontos. Másrészt maga sem tudja, mennyire és milyen értelemben tekintse fiktívnek és konstruálnak az „értelmi fogyatékoságot” – nem beszélve arról, hogyha gyakorlati eredményt akar elérni, nem hagyhatja figyelmen kívül azokat az intézményes indokokat, amelyek a kategorizáció mellett szólnak. Harmadrészt pedig javaslatot kell tennie az ideális kategorizálásra, a már egymástól megtisztított természeti és társadalmi tényezők értelmében. Csakhogy ez az ambiciózus és bonyolult feladat nem vihető végbe, amíg e megközelítés az állítólagosan „természeti” és „társadalmi” komponenseket nem hajlandó szociológiai vizsgálat tárgyává tenni, illetve ameddig a „társadalmi komponens” adottnak veszi és reflektálatlanul hagyja, vagyis, amíg ki nem küszöböli a fent meghatározott ontológiai manipulációt.

Ráadásul e megközelítések nem vizsgálják magukat a kategóriákat és létrejöttüket, csupán azon külsőnek tekintett társadalmi feltételeket, amelyek miatt feltehetően „rosszul vannak meghatározva”, vagy „rosszul működnek”. Ebből következik az is, hogy bár az „álfogyatékoság szociológiája” elvi értelemben rossznak tartja a kategóriákat – mivel nem azokat és úgy sorolják be, ahogyan kellene –, gyakorlati értelemben sokszor mégis kísérletet tesz a megjavításukra. S mindaddig, amíg az „álfogyatékoság szociológiája” fenntartja organikus okok és nem-organikus okok – vagyis természet és társadalom – merev szembeállítását, s mégis hozzá akar szólni az „enyhe értelmi fogyatékoság” problematikájához, magát a „társadalmi komponensre” korlátozva, nem „győzhet” a gyógypedagógiával szemben. A kritikát helyettesítendő, ezért jelenik meg és nyer befolyást a „kompenzáció szociológiájának” nevezhető „mérnöki-javítgató” megközelítés, amely a megkülönböztetés megtétele nélkül akar kompetensnek mutatkozni mind a diagnosztika, mind a terápia területén – de amely ezáltal lemond a gyógypedagógia kritikájáról is.

Túl a társadalmi konstrukcionizmuson

Fel kell tenni tehát a kérdést, hogyan juthatnánk a pszi-tudományok olyan értelmezéséhez, amely nem tagadja a kategorizált jelenségek létét, de nem is állítja az pszi-tudományok által

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imagó Egyesület online folyóirata

Imagó online.

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:

SD

meghatározott – s így csupán némi „purifikációra” szoruló – valóságukat. Egy olyan megközelítéshez, amely nem a pszi-tudományokénál valóságosabb valóság létét kívánja bebizonyítani, hanem, amely a tudományok tárgyainak keletkezését vizsgálja. Ezen értelmezői irány segítségével nyilvánvalóvá válhatna, hogy sokkal fontosabb, hogy egy adott jelenség mivé válik a tudományok tevékenysége, illetve a kategóriák és a kategóriák által rendszerezni és reprezentálni hivatott „valóság” közötti kölcsönhatások által, mint, hogy mennyire „valós”, vagy mennyire nem az, egyfajta tudományos realizmus értelmében.

Mint arról már szó esett, a pszi-tudományok szociológiai kritikája paradox módon egyelőre a természettudományok szociológiáját már régóta nem jellemző episztemológiára alapozódik. A kritikai szociológusok és konstrukcionistaik ugyanis nem veszik komolyan általában magát a konstrukció műveletét. Ebből fakadóan elhanyagolják, hogy a pszi-tudományok által létrehozott létezőknek milyen tulajdonságaik vannak, s hogy a tudományok eljárásai milyen hatással vannak a kategorizált individuumokra. Megfontolásaikból pont az marad ki, amit a pszi-tudományok teremtenek, nevezetesen azon emberfajták és különös jellegzetességeik, amelyek nem csak elméleti entitásokként, de valós entitásokként is léteznek, hiszen a tudományok közreműködésével létrejönnek.

Ezért lenne elengedhetetlen egyfelől Latour és általában a „science studies”, másfelől Michel Foucault módszerei révén meghaladni a „természetes” és a „konstruált” ellentétét, nem csak a természettudomány, hanem a pszi-tudományok területén is. Ugyanis ezen ellentét fenntartása, különösen ha kritikai szándékkal párosul, mindig inkoherens elemzéshez, jogosulatlan metafizikai előfeltevésekhez és ontológiai manipulációhoz vezet. Latour és Foucault megközelítései viszont a tudományt és eredményeit keletkezésükben vizsgálják, nem tesznek *a priori* különbséget a „természeti” és a „társadalmi” komponensek között, s ekkor a kritika is áthelyeződik, ugyanis már nem a tudomány episztemológiai bírálatát célozza.

Foucault, aki rengeteget foglalkozott a pszichiátria elemzésével és kritikájával[33], nem az „igazi elmebetegség” természetét szerette volna kikutatni, amelyet a pszichiátria gyakorlata állítólag meghamisított. Szerinte ugyanis a tudomány természetéről szóló vizsgálódást nem lehet elkülöníteni azon entitás vizsgálatától, amelyet a tudományos osztályozás kezelésbe vesz. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kategória létrehozásában egy egész tudományos apparátus játszik szerepet, amely aligha tekinthető pusztán a valakik által birtokolt „hatalom” közvetlen ágenseként. Vagyis – Foucault-t követve –, nem lehetséges kijelölni teljes egyértelműséggel azt, hogy a pszi-tudományok milyen közvetlen hatalmi érdekeket szolgálnának,[34] ezáltal az a koncepció is nehezen lesz tartható, amelyik a hatalmi viszonyokkal való összefonódást a tudományosság csorbulásaként értelmezik, és amelyet a társadalmi konstrukcionista kritikák jellegzetességeként azonosítottunk. Ehelyett a tudomány története, logikája, sajátos eljárásai az érdekesek, amelyek persze nem elválaszthatók a – nem konstansként feltételezett és nem a birtoklás és elnyomás fogalomkörében értelmezett – hatalmi viszonyoktól, hiszen ez utóbbiak a konstitutív előfeltételeiket is jelentik: ebben rejlik a hatalom és a tudás belső összefüggésének értelme. A kérdés ezért Foucault számára az, hogy az osztályozás következtében hogyan jön létre a fogyatékos, örült, bűnöző stb. populáció a maga valóságában, valamint, hogy milyen hatásokat fog elszívni, mivé fog alakulni. Az episztemológiai indíttatású kritika ezzel nem foglalkozott, ugyanis csak a tudás rendjében megjelenő konstrukciókkal törődött, és ezeket mereven elkülönítette a szerinte hamisan

kategorizált „valóságos” objektumoktól (de amelyek vizsgálatáról maga lemondott). Ezzel szemben a pszichiátria nem csupán az „elmebetegség” fogalmát hozza létre, amelynek segítségével a társadalmi deviancia egy típusa felfoghatóvá válik, hanem az elmebetegség valóságát is, ugyanez áll gyógypedagógia és „értelmi fogyatékoság” viszonyára. Vagyis örültek vannak, akár csak fogyatékosok, s nem kell őket egyéb, „valóságosabbnak” tekintett entitásokra redukálnunk annak érdekében, hogy a velük foglalkozó tudományokat kritizálhassuk. Foucault elfogadja, hogy a pszichológiai-pszichiátriai tudományok tudományosak lehetnek, mivel nem a tudománytalanság leleplezése révén kíván kritikát gyakorolni, és nem rendelkezik normatív episztemológiával. Azaz a tudományos tárgy vagy konstruált, vagy nem létezik, de pont ebből fakadóan nem lehetséges elkülöníteni két mozzanatként a külsőt és a belsőt, a társadalmat és a tudományost. Ezt pedig egy újfajta kritikának figyelembe kell vennie, amely, ilyen módon, nem fogalmazódhat meg a pszi-tudományokról szóló metadiskurzusként, hanem csakis azt veheti alapul, hogy az elmebetegek vagy fogyatékosok mivé válnak a kategorizáció és az intézményes gyakorlatok által, illetve arra kell irányulnia, hogy milyen alternatív eljárás módok révén lehetnének mássá.

Jegyzetek

* A tanulmány az OTKA-K 109108 sz. pályázat támogatásával készült.

- [1] Ezt a változást dokumentálja és értelmezi elsőként Michel Foucault a 70-es években írott munkáiban, s leginkább a Collège de France-ban tartott előadásaiban, ld: *A rendellenesek: Előadások a Collège de France-ban (1974–1975)*, Budapest, L'Harmattan, 2014, Berkovits Balázs ford.
- [2] A pszi-tudományok e szerepéről részletesen lásd: Nikolas Rose: *Governing the Soul*, London, New York, Free Association Books, 1999 [1989], illetve Jacques Donzelot: *La police des familles*, Párizs, Seuil, 1979.
- [3] A mai hivatalos elnevezések részben módosultak: „enyhén értelmi fogyatékos személyről”, illetve „enyhe fokú értelmi fogyatékoságról” beszélnek, hangsúlyozva a jelzős szerkezetet.
- [4] Dorothy Pawluch – Steve Woolgar: „Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations”, *Social Problems*, 32 (3), 1985.
- [5] Goffman: *Asylums*, Garden City, N. Y., Doubleday Anchor, 1961.
- [6] Thomas Scheff: *Being Mentally Ill: A Sociological Theory*, Chicago, Aldine, 1966.
- [7] A „disability studies” elemzései csak távolról kapcsolódnak ide, ugyanis annak fókusza és egyúttal paradigmája a testi fogyatékoság, s az ebből fakadó megkülönböztetés „impairment” (mint eleve meglévő fogyatékoság) és „disability” (mint a társadalmi intézményekből, épített környezetből stb. eredő akadályozottság) között. Ezért egyrészt a testi fogyatékoság analógiájára gondolja el a nem testi fogyatékoságokat is, másrészt, és az előbbiből következően, általában nem az a kérdése, hogy valakit jogtalanul soroltak-e be a fogyatékos kategóriába, hanem, hogy adott fogyatékosághoz milyen stigma, megkülönböztetés, társadalmi sors társul. Jóllehet, létezik az „impairment” és a „disability” megkülönböztetésének kritikája, amely szerint az eleve létezőnek gondolt fogyatékoságot is a tudás/hatalom intézményes viszonyai hozzák létre, amelyet azután a szubjektum magáévá is tesz, belefoglal saját testképébe. Azaz a fogyatékoság nem eleve létező, de valóban létrejön, materializálódik, s egyúttal naturalizálódik is. Lásd például: Shelley Tremain, S. : “On the Subject of Impairment.” In M. Corker and T. Shakespeare (szerk.): *Disability/Postmodernity: Embodying Disability Theory*

- [8] Luc Boltanski – Laurent Thévenot: *De la Justification*, Párizs, Gallimard, 1991.
- [9] Luc Boltanski: *L'amour et la justice comme compétences*, Párizs, Métailié, 1990, 37–38. old.
- [10] *Uott.*, 39. old.
- [11] Bruno Latour: „The fortunate wreck of sociology of science”, *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford University Press, 2005, 93–99. old. Pierre Bourdieu még életében kiadott utolsó könyve az egyik utolsó változata ama régimódinak tekinthető szociológiai megközelítésnek, amely még tisztelettel viszonyul a természettudomány racionalitásához, s ezért eredményeit nem kívánja szociologizálni: *A tudomány tudománya és a reflexivitás*, Gondolat, 2005., Bourdieu könyvéről lásd még: Berkovits Balázs: „Bourdieu és a 'tudományos igazságok szociológiája'”, *Replika*, 2009/67.
- [12] Vö. például: Ian Hacking: *The Social Construction of What?*, Cambridge University Press, 1999.
- [13] David Bloor: *Knowledge and Social Imagery*, Routledge and Kegan Paul, 1976.
- [14] Vö. például: Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, Osiris – Gond, 1999.
- [15] Például újabban: Bruno Latour: *Enquête sur les modes d'existence. Une anthropologie des Modernes*, Párizs, La Découverte, 2012., 163. old.
- [16] Edwin Lemert: *Social Pathology*, New York, McGraw-Hill, 1951.
- [17] John I. Kitsuse: „Societal reaction to deviant behavior: Problems of theory and method”, *Social Problems* 9. (tél) 1962.
- [18] Howard Becker: *Outsiders*, New York, Free press, 1963.
- [19] Erving Goffman: „The moral career of the mental patient”, *Asylums, i. m.*.
- [20] Prudence Rains: „Imputations of Deviance: a Retrospective Essay on the Labeling Perspective”, *Social Problems*, Vol. 23. No. 1. 1975 (okt.), 8. old. Ez az elméleti feszültség az etnometodológia esetében nem jön szóba, mivel az együtt tudta kezelni a devianciát és a társadalmi kontrollt mint egyetlen és egyszerre létrehozott valóságot.
- [21] John I. Kitsuse – Malcolm Spector: „Social problems and Deviance: Some Parallel Issues”, *Social Problems*, Vol. 22. No. 5., 1975 (jún.), 586. old.
- [22] John I. Kitsuse – Malcolm Spector, *i. m.*, 585. old.
- [23] Thomas Scheff: „The labelling theory of mental illness” *American Sociological Review* 39. (Jún.), 1974.
- [24] Lásd Berkovits Balázs: „Foucault és Goffman – a humán tudományok működése”, *Pro Philosophia Füzetek*, No. 36, 2004. <http://www.c3.hu/~prophil/profi034/berkovits.html>
- [25] Pawluch – Woolgar: „Ontological Gerrymandering: The Anatomy of Social Problems Explanations”, *Social Problems*, 32 (3), 1985.
- [26] Stephen Pfohl: „The 'discovery' of child abuse” *Social Problems* 24., 1977.
- [27] A kritikai megközelítések és a gyógypedagógia vitájáról részletesen lásd: Berkovits Balázs – Oblath Márton: „Ki nevel a végén? Rendszerváltás és az 'értelmi fogyatékoság' diskurzusai”, *AnBlok*k, 2008/1–2., illetve: Berkovits Balázs – Oblath Márton: „A gyógypedagógiától a szociológiáig és tovább. A 'fogyatékoság' és a 'szociális hátrány' kapcsolatának diskurzusai és politikája”, Erőss Gábor – Kende Anna (szerk.): *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a magyar közoktatásban*, L'Harmattan, 2008.

IMÁGÓ
BUDAPEST
ONLINE

Az Imágó Egyesület online folyóirata

Imágó online:

Kiadás dátuma: 2015. 10. 20.

www.imagoegyesulet.hu

szekesztoseg@imagoegyesulet.hu

ex libris:
SD

- [28] Lásd például Csanádi Gábor – Ladányi János: *Szelekció az általános iskolában*, Budapest, Gondolat, 1983.
- [29] Lásd például: Neményi Mária – Kende Anna: „A fogyatékosághoz vezető út”. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*, Budapest, Új Mandátum, 2005.
- [30] Latour szerint úgy tűnik, „mintha maguk a kritikusok is hitelt adnának a meztelen igazság követelésének”. *Enquête sur les modes d’existence*, i. m., 161. old.
- [31] Ennek legszemléletesebb bemutatását Ian Hacking végzi el, aki pont eme jelenség bemutatására vezet be a „looping effect” fogalmát. Legszemléletesebb példája a „gyermek elleni erőszak” illetve a „pedofília”, lásd különösen: „Child abuse”, in: *The Social Construction of What?*, i. m.
- [32] Bruno Latour: *Sohasem voltunk modernek*, Osiris – Gond, 1999., 59–61. old.
- [33] Például *Felügyelet és büntetés*, Gondolat, 1990; *A rendellenesek*, i. m.; *Le pouvoir psychiatrique (Cours au Collège de France 1973–1974)*, EHESS-Seuil-Gallimard, 2002.
- [34] Foucault hatalom-koncepciójáról lásd leginkább: Foucault: *A tudás akarása*, Atlantisz, 1996.